

Zagklas, Nikolaos

Θεόδωρος Πρόδρομος : ένας λόγιος ποιητής του 12ου αιώνα

Neograeca Bohemica. 2011, vol. 11, iss. [1], pp. 31-46

ISBN 978-80-260-3415-5

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142366>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Θεόδωρος Πρόδρομος: ένας λόγιος ποιητής του 12^{ου} αιώνα

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΓΚΛΑΣ

Όταν ξεκίνησα να γράφω την εισήγησή μου συνειδητοποίησα – από την πρώτη κιόλας στιγμή – τη δυσκολία του εγχειρήματος, καθώς τα 40 λεπτά δεν επαρκούν για να αναφερθεί κάποιος σε έναν συγγραφέα που κατέχει μια από τις πιο εξέχουσες θέσεις τόσο στη μακρόχρονη ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας όσο και στην ακόμη σχετικά νέα επιστήμη της βυζαντινολογίας. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος είναι κυρίως γνωστός για το ποιητικό του έργο, αφού είναι ένας από τους πιο σημαντικούς αλλά και πολυγραφότερους βυζαντινούς ποιητές με μια παρακαταθήκη που ξεπερνά τους 17.000 στίχους. Θα πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε ότι το συγγραφικό έργο του Προδρόμου δεν περιορίζεται μόνο στον έμμετρο λόγο, καθώς του αποδίδονται επίσης περίπου 30 επιστολές,¹ θεολογικά έργα, όπως μια εξήγηση στους κανόνες του Κοσμά και του Ιωάννη του Δαμασκηνού² – έργο που έτυχε μάλιστα ιδιαίτερα μεγάλης διάδοσης τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή περίοδο – καθώς και ένας βίος του Αγίου Μελετίου του Νέου.³ Επίσης, έργα φιλοσοφικής φύσεως, όπως ο ακόμη ανέκδοτος σχολιασμός στο δεύτερο βιβλίο της πραγματείας *Αναλυτικά Ὑστερα* του Αριστοτέλη,⁴ έργα σατιρικά,⁵ μια γραμματική⁶ καθώς και ένα από τα πιο γνωστά και σημαντικά μυθιστορήματα του 12^{ου} αιώνα: *Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Λοσικλέα*.⁷ Η ποικιλία και ο πλούτος του έργου του μας επιτρέπει λοιπόν να προχωρήσουμε ένα βήμα παραπέρα και να τον χαρακτηρίσουμε ως έναν από τους πιο «ολοκληρωμένους» βυζαντινούς λογίους.

Σκοπός της εισήγησής μου είναι να προσφέρω μια σφαιρική εικόνα τόσο για τον ίδιο τον ποιητή όσο και για το ποιητικό του έργο. Η ομιλία μου χωρίζεται σε τρία μέρη: στο πρώτο, θα αναφέρω μερικά βασικά βιογραφικά στοιχεία για τον Πρόδρομο. Στο δεύτερο μέρος, θα αναφερθώ στο ποιητικό του έργο, και πιο συγκεκριμένα στο θεματικό περιεχόμενο των ποιημάτων του, σε κάποια βασικά μοτίβα και σε κάποιες καινοτομίες που εισήγαγε ο Πρόδρομος στον ποιητικό λόγο. Θα κλείσω την ομιλία μου με μια πολύ σύντομη αναφορά στη χειρόγραφη παράδοση του συγγραφικού του έργου καθώς και στο λεγόμενο «προδρομικό ζήτημα».

1^ο μέρος: Βιογραφικά στοιχεία

Παρότι η ζωή και η δράση του Προδρόμου έχουν υπάρξει αντικείμενο αρκετών μελετών, δε θα μπορούσαμε να πούμε πως η εικόνα που έχουμε για τον ποιητή είναι ξεκάθαρη.

¹ HÖRANDNER 1974, 41–43 και OP DE COUL 2009, 231–239.

² HÖRANDNER 1974, 112.

³ Ibid., 45 αρ. 113.

⁴ Ibid., 48 αρ. 134.

⁵ Ibid., 49–52 αρ. 131–152.

⁶ Ibid., 49 αρ. 38.

⁷ Ibid., 55 αρ. 163 και MARCOVICH 1991.

Η βασική αιτία είναι ότι τις περισσότερες φορές αναγκαζόμαστε να βασίσουμε τα συμπεράσματά μας σε σκόρπιες, αποσπασματικές και πολύ συχνά διφορούμενες σε σχέση με το νόημά τους αναφορές που βρίσκουμε είτε στο ποιητικό του έργο είτε σε έργα άλλων σύγχρονων συγγραφέων του 12^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα, ενώ γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Πρόδρομος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, καθώς το αναφέρει ο ίδιος σε ένα από τα ποιήματά του,⁸ δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολογία γέννησής του. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Παπαδημητρίου, ένας από τους πρώτους ερευνητές του προδρομικού έργου, τοποθέτησε τη χρονολογία γέννησης του ποιητή ανάμεσα στα 1070 και 1077.⁹ Η πρότασή του όμως απορρίφθηκε από άλλους μελετητές, οι οποίοι με πειστικά επιχειρήματα μετέθεσαν χρονικά τη γέννηση του ποιητή γύρω στο 1096.¹⁰ Ο Hörandner, ο οποίος είναι ο εκδότης του μεγαλύτερου μέρους του ποιητικού έργου του Προδρόμου, αλλά ταυτόχρονα και ο καλύτερος γνώστης του, τοποθέτησε τη γέννηση του ποιητή στο 1100 ± 4 χρόνια, υποστηρίζοντας ότι ο Πρόδρομος ίσως να ήταν λίγο νεότερος από το δάσκαλό του Στέφανο Σκυλίτση, του οποίου η χρονολογία γέννησης μπορεί να τοποθετηθεί με απόλυτη βεβαιότητα στο έτος 1096.¹¹

Αν λάβουμε υπ' όψιν μας ως κριτήριο τη δυνατή φιλία που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους δύο άνδρες, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να πούμε ότι η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στον Σκυλίτση και στον Πρόδρομο ήταν μικρή. Πιστεύω, όμως, ότι η διαφορά ηλικίας από τον έτερο δάσκαλό του Μιχαήλ Ιταλικό θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγαλύτερη, καθώς ο τελευταίος (γεννημένος το 1090) σε μία επιστολή του προς τον Πρόδρομο αναφέρει χαρακτηριστικά: *περιμένουσι γάρ οί γεραίτεροι τὰς τῶν νεοτέρων προσαγορείας, ἔπειτα κάκεινοι προσαγορεύουσι*.¹² Βάσει, λοιπόν, αυτής της αναφοράς, και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το πρώτο ποίημά του χρονολογείται στο έτος 1122,¹³ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Πρόδρομος θα πρέπει να γεννήθηκε λίγο μετά το 1100.¹⁴

⁸ Ibid., 551 στ. 36 (*Χαίρε, φίλη γενέτειρα, τί μοι, φίλε θυμέ, πατάσεις;*).

⁹ PAPAΔIMITRIOU 1902, 1–54.

¹⁰ PETIT 1903, 1–14, κυρίως από σ. 3 και εξής. Πρβλ. επίσης KURTZ 1904, 535–538.

¹¹ HÖRANDNER 1974, 23.

¹² BROWNING 1962, 286. Πρβλ. επίσης την αγγλική μετάφραση: “it is the older ones that await to be addressed by the younger ones” PAPAIOANNOU 2007, 224.

¹³ HÖRANDNER 1974, 182.

¹⁴ Αν μάλιστα αποδεχθούμε ότι το ποίημα του Majuri γράφτηκε από τον Πρόδρομο, τότε ο στίχος 20 (*ἀλλ' ἀπ' αὐτῆς τῆς βρεφικῆς καὶ πρώτης ἡλικίας*) του συγκεκριμένου ποιήματός μας βοηθάει ακόμα περισσότερο στο να υποστηρίξουμε ότι ο Πρόδρομος γεννήθηκε λίγο μετά το 1100 αφού αναφέρει ότι έγραψε τα πρώτα ποιήματα για την οικογένεια των Κομνηνών σε πολύ νεαρή ηλικία – βλ. MAJURI 1919, 399. Όσον αφορά την πατρότητα του συγκεκριμένου ποιήματος, θα πρέπει να αναφέρουμε την ύπαρξη κάποιων λέξεων και φράσεων που απαντούν μόνο σε ποιήματα του Προδρόμου. Για παράδειγμα, στον στ. 28 η λέξη *πορφυράνθητος* (νεολογισμός) χρησιμοποιείται έξι φορές στο ποιητικό έργο του Προδρόμου, ενώ δεν υπάρχει σε άλλο κείμενο του 12^{ου} αιώνα, παρά μόνο δύο φορές στο έργο του Μανουήλ Φιλή. Επίσης, στον στ. 3 η λέξη *ἀγλαΐσμα* δεν απαντά σε άλλο ποιητικό έργο του 12^{ου} αιώνα παρά μόνο σε ένα ιστορικό ποίημα του Προδρόμου (αρ. ποιήμ. XLV, στ. 384).

Ακόμα μεγαλύτερη ασάφεια επικρατεί πάντως ως προς τη χρονολογία θανάτου του ποιητή. Σύμφωνα με τον Hörandner, ο θάνατός του θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1156 και 1158/1159,¹⁵ καθώς το τελευταίο χρονολογημένο ποίημά του είναι ένας έμμετρος επιτάφιος λόγος για το Μιχαήλ Παλαιολόγο, ο οποίος πέθανε κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας στην Ιταλία στο τέλος του 1155 ή στις αρχές του 1156 (αρ. ποιημ. LXVI–LXVII), ενώ, την ίδια στιγμή, σε ένα ποίημα του Μαγγανείου Προδρόμου, το οποίο χρονολογείται στα 1158/59, ο Πρόδρομος μνημονεύεται ως νεκρός.¹⁶ Αντίθετα, ο Kazhdan τοποθετεί το θάνατο του ποιητή αρκετά αργότερα, και πιο συγκεκριμένα προς το τέλος της δεκαετίας του 1160 ή ακόμα και προς το τέλος της επόμενης δεκαετίας. Ο Kazhdan χρησιμοποιεί τρία επιχειρήματα για να στηρίξει την υπόθεσή του· πρώτον, στο γνωστό ποίημα για το αδελφό, ο Μαγγάνειος δεν αναφέρεται στον Θεόδωρο Πρόδρομο αλλά πιθανότατα στον παππού του.¹⁷ Δεύτερον, ο Πρόδρομος έγραψε κατά παραγγελία του Ανδρόνικου Καματηρού, που βρέθηκε στο προσκήνιο από το 1157 μέχρι τη δεκαετία του '70, ένα επίγραμμα για μια εικόνα της Θεοτόκου (αρ. ποιήμ. LVII). Και τρίτον, η ύπαρξη μιας έμμετρης μονωδίας για τον Αλέξιο Κοντοστέφανο, ο οποίος έζησε τουλάχιστον μέχρι το 1166 ή ακόμα και μέχρι το 1176. Παρόλο που ο Hörandner χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο ποίημα ως νόθο, κυρίως, εξαιτίας της χρονολογίας σύνθεσής του,¹⁸ ο Kazhdan διαφωνεί μαζί του και το κατατάσσει στα αυθεντικά ποίηματα του Προδρόμου.¹⁹

Θα πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι τα προαναφερθέντα επιχειρήματα του Kazhdan δεν είναι καθόλου πειστικά και μπορούν εύκολα να αντικρουστούν.²⁰ Όσον αφορά το πρώτο επιχειρήμα, ο Hörandner σε μια βιβλιοκρισία του έχει ήδη αποδείξει ότι η συγκεκριμένη αναφορά έχει να κάνει με τον ίδιο τον ποιητή και όχι με κάποιον άλλο.²¹ Δεύτερον, ο Ανδρόνικος Καματηρός γεννήθηκε περίπου το 1110²² και προσερχόταν από μια πολύ ισχυρή οικογένεια,²³ είναι πολύ πιθανό επομένως να είχε παραγγείλει το συγκεκριμένο επίγραμμα αρκετά νωρίτερα. Επιπλέον, ο Καματηρός ήδη από το 1155 έφερε το αξίωμα του *ἐπί τῶν δεήσεων*,²⁴ δεν αποκλείεται λοιπόν εκείνη τη χρονική στιγμή να θέλησε με το συγκεκριμένο επίγραμμα να ευχαριστήσει τη Θεοτόκο. Τέλος, σχετικά με το τρίτο επιχειρήμα του Kazhdan, ο Βάρζος, ο οποίος έχει ασχοληθεί επισταμένα με τη γενεαλογία

¹⁵ HÖRANDNER 1967, 96 και HÖRANDNER 1974, 22 και 32.

¹⁶ HÖRANDNER 1967, 96. Για το κείμενο βλ. BERNARDINELLO 1972, 71 στ. 27–47.

¹⁷ Σύμφωνα με μια άλλη υπόθεση, ο Μαγγάνειος σε αυτό το σημείο αναφέρεται στον Ιωάννη τον Πρόδρομο βλ. BEATON 1987, 17–20.

¹⁸ HÖRANDNER 1974, 69.

¹⁹ KAZHDAN, FRANKLIN 1984, 88–89 και 92–93.

²⁰ Ο Migliorini στην εισαγωγή της διδακτορικής του διατριβής έχει ασκήσει κριτική στο συγκεκριμένο κεφάλαιο του Kazhdan βλ. MIGLIORINI 2010, XI–XVI.

²¹ HÖRANDNER 1988, 469. Πρβλ. επίσης KULHÁNKOVÁ 2011, 34–35.

²² BUCOSSI 2009, 114.

²³ Ibid., 115.

²⁴ BURY 1911, 77–78, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1972, 322 και KAZHDAN 1991, 724.

των Κομνηνών, τοποθετεί το θάνατο το Αλέξιου Κοκτοστέφανου στο έτος 1176.²⁵ αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο Πρόδρομος τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο θα ήταν περίπου 75 χρόνων. Η υπόθεση του Kazhdan αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο, αν λάβουμε μάλιστα υπ' όψιν μας ότι ο Πρόδρομος έπασχε από ευλογιά, μια πολύ σοβαρή ασθένεια για την οποία κάνει λόγο τόσο στο ποιητικό όσο και στο επιστολογραφικό του έργο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1140.

Η έλλειψη πληροφοριών και η αοριστία για τη ζωή του Προδρόμου δεν περιορίζεται όμως στα χρονικά όρια δραστηριότητας του ποιητή. Εξίσου λίγες είναι οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για την οικογένεια του ποιητή, το στενό και ευρύτερο περιβάλλον του, καθώς και για την εκπαίδευση που έλαβε. Σε δύο μόνο σημεία του ποιητικού του έργου αναφέρει ότι ο πατέρας του έφερε το ίδιο όνομα,²⁶ ενώ σε ένα άλλο ποίημα τον χαρακτηρίζει ως έναν άνθρωπο μορφωμένο και πολυταξιδεμένο.²⁷ Κάποιες επιπλέον πληροφορίες για την οικογένειά του μπορούμε να εντοπίσουμε στο ιστορικό ποίημα LIX, όπου ο Πρόδρομος υπερασπίζεται τον εαυτό του εναντίον κάποιου Βαρού, καθώς ο τελευταίος τον είχε κατηγορήσει ως αιρετικό. Στον στίχο 186 του συγκεκριμένου ποιήματος αναφέρει ότι και ο παππούς του λεγόταν Πρόδρομος, ενώ στους επόμενους δύο στίχους κάνει λόγο για κάποιον θείο του, ο οποίος λεγόταν Χριστός και κατείχε κάποιο υψηλό εκκλησιαστικό αξίωμα στην ευρύτερη περιοχή της Ρωσίας. Πολλοί μελετητές μάλιστα τον έχουν ταυτίσει με το μητροπολίτη Κιέβου Ιωάννη Β',²⁸ ενώ ο Kazhdan με τον επίσκοπο Σμολένσκ που έδρασε περί τα μέσα του 12^{ου} αιώνα.²⁹ Και στις δύο περιπτώσεις όμως τα επιχειρήματα των μελετητών στερούνται απτών αποδεικτικών στοιχείων, με αποτέλεσμα να παραμένουν απλές υποθέσεις.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, δάσκαλόι του ήταν ο Στέφανος Σκυλίτζης, ο οποίος πριν γίνει μητροπολίτης Τραπεζούντας υπήρξε δάσκαλος στο ορφανοτροφείο του Αγίου Πέτρου και Παύλου,³⁰ καθώς και ο μετέπειτα μητροπολίτης Φιλιππούπολης Μιχαήλ Ιταλικός. Κάποιες βασικές πληροφορίες για τη μόρφωσή του αντλούμε από το ποίημα XXXVIII, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ξεκίνησε με την τέχνη της γραμματικής, την οποία μάλιστα παρομοιάζει με μια απέραντη φουρτουνιασμένη θάλασσα. Στη συνέχεια πέρασε στα στενά αλλά και ορμητικά νερά της ρητορικής, ενώ στο τέλος τον δέχθηκε ο ωκεανός της φιλοσοφίας.³¹ Βέβαια, τη μεγαλύτερη απόδειξη για το εύρος της μόρφωσής του αποτελούν τα ίδια τα έργα του, καθώς εκεί βρίσκουμε αναρίθμητες παραπομπές τόσο σε κλασικούς όσο και σε βυζαντινούς συγγραφείς. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζουν ο Όμηρος, οι τραγικοί

²⁵ BARZOS 1984, 58.

²⁶ HÖRANDNER 1974, 201, στ. 1–2 και 465, στ. 17–18.

²⁷ Ibid., 378, στ. 19–21.

²⁸ Ibid., 23.

²⁹ KAZHDAN, FRANKLIN 1984, 100.

³⁰ BROWNING 1963, 25 και εξής. Βλ. επίσης MILLER 2003, κυρίως 209–246.

³¹ Ο Πρόδρομος αναφέρεται στη συγκεκριμένη ακολουθία (γραμματική–ρητορική–φιλοσοφία) και στο έργο του: *Περί τούδε διά πεινάν βλασφημοῦντας τήν πρόνοιαν* (PG 133,1291–1302), αλλά και σε έναν λόγο προς τον Πατριάρχη Ιωάννη Θ' Αγαπητό βλ. MANAFIS 1974, 233–234, σειρές 166–192.

ποιητές, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Γεώργιος Πισίδης, ο Χριστόφορος Μυτιληναίος, και φυσικά τα κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης.³²

Τέλος, το ερώτημα κατά πόσο ο ίδιος Πρόδρομος υπήρξε δάσκαλος έχει προκαλέσει ενδιαφέρουσες συζητήσεις μεταξύ των μελετητών. Ο Browning, βάσει μιας επιστολής του Προδρόμου προς το δάσκαλό του Μιχαήλ Ιταλικό, υποστήριξε ότι ο Πρόδρομος διέμενε στο ορφανοτροφείο των αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου που τον 12^ο αιώνα αποτέλεσε τμήμα της λεγόμενης Πατριαρχικής σχολής.³³ Αναφέρει μάλιστα ότι ο Πρόδρομος δίδαξε εκεί είτε ως γραμματικός είτε ως *μαϊστωρ τῶν ῥητόρων*.³⁴ Ο Hörandner, από την άλλη πλευρά, αντιμετώπισε με σκεπτικισμό την πρόταση του Browning, και χρησιμοποιώντας ως βάση τη χρονολογία συγγραφής αυτής της επιστολής – δεκαετία του 1140 – αναφέρει ότι ο Πρόδρομος, λόγω της σοβαρότητας της ασθένειάς του, πιθανότατα απλώς διέμενε στο ορφανοτροφείο χωρίς απαραίτητα να διδάσκει.³⁵

Παρόλα αυτά υπάρχουν αρκετά στοιχεία – μερικά από τα οποία τα αναφέρει και ο Hörandner –³⁶ που μαρτυρούν τη διδακτική δραστηριότητα του Προδρόμου. Πρώτα απ' όλα, υπάρχουν αρκετές αναφορές στο ποιητικό του έργο· θα αναφέρω, για παράδειγμα, το ιστορικό ποίημα LXXI προς τον αυτοκρατορικό γραμματέα Θεόδωρο Στυπιώτη, όπου ο Πρόδρομος ξεκινάει το ποίημα ως εξής: *Ἦ βέλτιστε γραμματικῶν καὶ μαθητῶν καὶ φίλων*. Στους στίχους μάλιστα 7–15 του ίδιου ποιήματος θυμίζει στον πρώην μαθητή του ότι τον δίδαξε σχεδογραφία, γραμματική και ποίηση, και πως για τον Στυπιώτη τα λόγια του ήταν τροφή και νερό, ενώ τα αυτοκρατορικά εγκώμια τον συνάρπαζαν. Παρόμοιες αναφορές υπάρχουν και σε έργα άλλων συγγραφέων του 12^{ου} αιώνα: π.χ. ο Νικήτας Ευγενιανός σε μια μονωδία του για τον Πρόδρομο γράφει: *γλῶτταν* (sc. Πρόδρομος) *ἀσόφους σοφίζουσαν*.³⁷ Ένα ακόμη στοιχείο αποτελεί η συγγραφή μιας γραμματικής· το έργο αυτό μπορεί να είναι αφιερωμένο στη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, αλλά αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα στη συνέχεια να χρησιμοποιήθηκε και ως σχολικό εγχειρίδιο.³⁸ Το πιο πειστικό ίσως στοιχείο αποτελεί η ενασχόληση του ποιητή με τη σχεδογραφία, όπως αυτή αποτυπώνεται με την παραγωγή του έργου *Σχέδη τοῦ μνός*,³⁹ αλλά και μιας σειράς άλλων σχεδών.⁴⁰ Τέλος, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι το εύρος και ο πλούτος του συγγραφικού του έργου είχαν καταστήσει τον Πρόδρομο έναν από τους πιο περιζήτητους δασκάλους του 12^{ου} αιώνα.

³² Πρβλ. το ευρετήριο στην έκδοση του Παπαγιάννη για τα τετράστιχα για την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. PAPAĞIANNIS 1997, 391–403.

³³ BROWNING 1962, 174–177.

³⁴ BROWNING 1963, 22 και εξής.

³⁵ HÖRANDNER 1974, 28.

³⁶ Ibid. 27–30.

³⁷ PÉTIT 1902, 446–463, κυρίως 452, 7–8.

³⁸ ZAGKLAS 2011, 13–22.

³⁹ HÖRANDNER 1974, 52. Πρβλ. επίσης PAPAĐIMITRIOU 1969, 210–222 και PAPAΘOMOPOULOS 1979, 377–399.

⁴⁰ HÖRANDNER 1974, 62–64· SCHIRÖ 1949, 11–29· GALLAVOTTI 1983, 3–35, 29–30 και VASSIS 1993–1994, 1–19.

2^ο μέρος: Το ποιητικό έργο του Προδρόμου

Ο Hörandner στην εισαγωγή της έκδοσής του για τα ιστορικά ποιήματα έχει συντάξει έναν αναλυτικό κατάλογο για το σύνολο του προδρομικού έργου· στον κατάλογο αυτό κεντρική θέση κατέχουν τα 113 αυθεντικά ποιητικά του έργα,⁴¹ τα οποία μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) τα ιστορικά ποιήματα, β) τα θεολογικά ποιήματα, γ) τα σατιρικά ποιήματα και δ) μια ομάδα ποιημάτων των οποίων η θεματική ποικίλλει.

Αυτά τα 113 διασωθέντα ποιήματα αποτελούν αναμφισβήτητα την καλύτερη απόδειξη για τη γόνιμη δράση του ποιητή μας. Φυσικά, στην πλούσια ποιητική του παραγωγή συνέβαλε και το γεγονός ότι ο Πρόδρομος ήταν ένας «επαγγελματίας ποιητής», αυτό που περιγράφεται ακόμη ακριβέστερα με το γερμανικό όρο *Auftragsdichter*. Ο Πρόδρομος βέβαια δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα, καθώς οι περισσότεροι ποιητές – ειδικά από τις αρχές του 12^{ου} αιώνα – συνηθίζουν να λαμβάνουν για τα έργα τους ως αντάλλαγμα κάποιου είδους αμοιβή, η οποία μπορεί να είναι χρηματικής φύσεως ή κάποια επιφανής και επικερδής θέση τόσο στη δημόσια όσο και στην εκκλησιαστική διοίκηση της αυτοκρατορίας.⁴² Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας σχέσης εξάρτησης ανάμεσα στους διανοούμενους της εποχής και τους παραγγελιοδότες των έργων τους, την οποία, μάλιστα, θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ως μια σχέση προστάτη και προστατευομένου.⁴³ Σε αυτό το παγιωμένο σύστημα πρέπει να εισήχθη και ο Πρόδρομος μετά το πέρας των σπουδών του, πιθανότατα από το δάσκαλό το Μιχαήλ Ιταλικό, ο οποίος ανήκε ήδη στον κύκλο της Ειρήνης Δούκαινας.⁴⁴ Από το 1122 μάλιστα και εξής η αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών αποτελεί τον κύριο παραγγελιοδότη των ποιημάτων του, καθώς 55 από τα 113 ποιήματα είναι αφιερωμένα σε κάποιο από τα μέλη της.⁴⁵

Τα περισσότερα απ' αυτά τα ποιήματα είναι αφιερωμένα στον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό (1118–1143). Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι ο Πρόδρομος αποτέλεσε «τον προσωπικό ποιητή» του αυτοκράτορα Ιωάννη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι ανήκε στον πολύ στενό κύκλο του. Όσον αφορά τη θεματική αυτών των έργων, ο ποιητής στα περισσότερα απ' αυτά εξυμνεί κάποια στρατιωτική επιτυχία του αυτοκράτορα εναντίον των βαρβάρων. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τον έντονο μιλιταρισμό της δυναστείας των Κομνηνών και κατ' επέκταση με το ιδιαίτερο βάρος που δίνεται στην ανάδειξη των στρατιωτικών αρετών του εκάστοτε αυτοκράτορα.⁴⁶ Σε κανένα σημείο του ποιητικού του έργου δεν βλέπουμε, για παράδειγμα, τον ποιητή να θαυμάζει τον αυτοκράτορα για τη φιλομάθειά του ή για το πόσο δίκαιος ήταν. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ακόμα

⁴¹ HÖRANDNER 1974, 37–56.

⁴² BROWNING 1980, 152. Πρβλ. επίσης BEATON 1987, 4.

⁴³ Για τη σχέση ποιητών και προστατών στο 12^ο αιώνα βλ. MAGDALINO 1993, 346-352 για τους αιώνες 7^ο με 10^ο πρβλ. LAUXTERMANN 2003, 34–45.

⁴⁴ MAGDALINO 1993, 348.

⁴⁵ Τα συγκριμένα ποιήματα – μαζί με άλλα 24 – ανήκουν στην κατηγορία των ιστορικών ποιημάτων βλ. HÖRANDNER 1974, 37–40.

⁴⁶ HÖRANDNER 1974, 79–109. Βλ. επίσης KAZHDAN, WHARTON EPSTEIN 1985, 106–110.

και σε περιπτώσεις, όπου άμεσος σκοπός του ποιήματος δεν είναι να εξυμνήσει κάποια συγκεκριμένη στρατιωτική επιτυχία του αυτοκράτορα, υπάρχει σαφής αναφορά στα στρατιωτικά κατορθώματά του. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ένα επιτάφιο ποίημα (αρ. ποιήμ. XXIX) προς τιμήν του Ιωάννη, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις στρατιωτικές αρετές και ικανότητες του αυτοκράτορα, καθώς στους 13 από τους 52 στίχους ο ποιητής αναφέρεται ονομαστικά στις πόλεις και στα έθνη που υπέταξε και υποδούλωσε.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο τονίζεται ιδιαίτερα στα ποιήματα του Προδρόμου για τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, είναι το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας γεννήθηκε στην πορφύρα. Τον αποκαλεί τουλάχιστον πενήντα φορές *πορφυρογέννητο*, ενώ πλούσιο και πρωτότυπο είναι και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί όταν αναφέρεται στο γεγονός αυτό: *πορφυρόβλαστος*, *πορφυρανθής*, *πορφυράκτινος*, *πορφυραυγής* και *πορφυρογενής*. Τέλος, όπως έχει ήδη επισημανθεί από άλλους μελετητές, ο Πρόδρομος χρησιμοποιώντας κάποια συμβατικά μέσα των αυτοκρατορικών εγχωμίων παρομοιάζει συνήθως τον Ιωάννη είτε με τον ήλιο είτε με λιοντάρι.⁴⁷

Η θεματική του προδρομικού έργου δεν περιορίζεται όμως στον αυτοκράτορα Ιωάννη και στις στρατιωτικές επιτυχίες του. Στο ποίημα XIII που φέρει τον τίτλο: *Εἰς γάμον βασιλικὸν παιάνις τοῖς δήμοις*, ο Πρόδρομος έγραψε για τον γάμο μιας εκ των θυγατέρων του αυτοκράτορα Ιωάννη. Περίπου την ίδια θεματική έχει και το ποίημα με τίτλο: *Εἰσιτήριοι ἐπὶ τῇ νυμφευθείσῃ ἐξ Ἀλαμανῶν τῷ πορφυρογεννήτῳ κῦρ Μανουὴλ καὶ σεβαστοκράτορι* (αρ. ποιήμ. XX), όπου ο ποιητής καλωσορίζει τη μελλοντική γυναίκα του Μανουήλ Κομνηνού (1143–1180) Bertha-Ειρήνη του Sulzbach.⁴⁸ Ο ποιητής αφορμάται επίσης από το θάνατο μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας: π.χ. το ιστορικό ποίημα με τίτλο: *Ἐπιτάφιοι τῇ μακαριτίδι βασιλίσῃ Ῥωμαίων κυρᾷ Εἰρήνῃ ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης* (αρ. ποιήμ. VII) είναι ένας επιτάφιος λόγος για την Ειρήνη της Ουγγαρίας, τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Βέβαια, ο μεγαλύτερος αριθμός επιτάφιων ποιημάτων είναι και πάλι αφιερωμένος στον αυτοκράτορα Ιωάννη. Δεν θα μπορούσαν, φυσικά, να λείπουν από το προδρομικό έργο και ποιήματα για τις γεννήσεις μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως, για παράδειγμα, το ποίημα για τη γέννηση του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού (αρ. ποιήμ. XLII).

Τέσσερα από τα ιστορικά ποιήματα (αρ. ποιήμ. XLIV–XLVIII) του Προδρόμου σχετίζονται με τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, η οποία θεωρείται η πιο σημαντική προστάτιδα των γραμμάτων το 12^ο αιώνα.⁴⁹ Η αφιέρωση αυτών των τεσσάρων ποιημάτων, καθώς και μιας γραμματικής μας επιτρέπουν μάλιστα να τον τοποθετήσουμε στο λεγόμενο «κύκλο», τον οποίο είχε δημιουργήσει η Ειρήνη και στον οποίο ανήκαν μερικοί από τους πιο σημαντικούς συγγραφείς της εποχής, όπως ο Μαγγάνειος Πρόδρομος, ο Ιωάννης Τζέτζης, ο Κωνσταντίνος Μανασής και ο Ιάκωβος Μοναχός. Μια άλλη σημαντική ομάδα αποτελείται

⁴⁷ Βλ. HÖRANDNER 1974, 79–109 και JEFFREYS 2011, 28.

⁴⁸ Ibid., 268–270.

⁴⁹ Για τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη βλ. BARZOS 1984, I, 362–378· JEFFREYS 1994, 40–68 και RHOBY 2009, 305–336.

από ποιήματα που απευθύνονται σε διάφορους υψηλόβαθμους αξιωματούχους, όπως στον ορφανοτρόφο Αλέξιο Αριστηνό (αρ. ποιήμ. LVI), το λογοθέτη Στέφανο Μελή (αρ. ποιήμ. LXVIII–LXX), και σε πρώην μαθητές του, όπως το γραμματικό Θεόδωρο Στυπιώτη (αρ. ποιήμ. LXXI–LXXIII). Αυτά τα ποιήματα μας προσφέρουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για την επισφαλή κοινωνική και οικονομική θέση του Προδρόμου, καθώς γίνεται φανερό ότι ο ποιητής δεν είχε άμεση πρόσβαση στο παλάτι και γι' αυτό τον λόγο έπρεπε συχνά να απευθυνθεί στους προστάτες του ούτως ώστε να λάβει την αμοιβή του. Ο Πρόδρομος δεν δίστασε, όμως, να κάνει λόγο για τη φτώχεια του και στα ποιήματα τα οποία απευθύνονται στον ίδιο τον αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ιστορικό ποίημα XV, όπου ο ποιητής παραπονιέται στον Ιωάννη Κομνηνό αναφέροντας ότι ενώ ο αυτοκράτορας διεξάγει επιτυχώς πολέμους εναντίον των βαρβάρων, δεν πράττει το ίδιο με τον εχθρό του ποιητή που δεν είναι άλλος από την πενία του.⁵⁰ Τα συγκεκριμένα χωρία, στα οποία ο ποιητής παραπονιέται για τη φτώχεια του και τη δεινή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει, είναι διάσπαρτα στο προδρομικό έργο, ενώ είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο ο Πρόδρομος χαρακτηρίζεται από αρκετούς μελετητές ως ο πατέρας της επαιτικής ποίησης.⁵¹

Μεγάλη είναι η συνεισφορά του ποιητή και στη θεολογική ποίηση. Την πρώτη θέση κατέχουν τα *Τετράστιχα για την Παλαιά και Καινή Διαθήκη*.⁵² Στο συγκεκριμένο ποιητικό έργο ο Πρόδρομος σε 293 ζεύγη τετραστίχων (ένα σε δωδεκάσλλαβο και ένα σε εξάμετρο), καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της διήγησης τόσο της Παλαιάς όσο και Καινής Διαθήκης, χωρίς όμως να διστάζει να συμπεριλάβει και γεγονότα, τα οποία δεν ανήκουν στη διήγηση της Βίβλου, όπως, λ.χ. η Κοίμηση της Θεοτόκου.⁵³ Εκτός από τα *Τετράστιχα για την Παλαιά και Καινή Διαθήκη*, ο Πρόδρομος αφιέρωσε και μια σειρά τετραστίχων στους πατέρες της εκκλησίας: Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Μέγα Βασίλειο και Ιωάννη Χρυσόστομο.⁵⁴ Επίσης, σώζονται πολυάριθμα ποιήματα – επιγράμματα για τη Θεοτόκο, το Χριστό, καθώς και για ένα πλήθος αγίων, όπως τον άγιο Γεώργιο, την αγία Βαρβάρα, τον άγιο Δημήτριο κλπ., ενώ, όπως μαρτυρούν και οι τίτλοι μερικών επιγραμμάτων, κάποια απ' αυτά χρησιμοποιήθηκαν και σε διάφορα αντικείμενα τέχνης· για παράδειγμα, ο αριθμός 130 από τον κατάλογο του Hörandner αφορά ένα επίγραμμα που χαράχθηκε σε μια εικόνα της Θεοτόκου.⁵⁵ Τέλος, ένα ζεύγος θεολογικών ποιημάτων μαρτυρούν τις καινοστομίες που εισήχθησαν στην τέλεση της βυζαντινής λειτουργίας το 12^ο αιώνα. Πρόκειται για τα ποιήματα με τον αριθμό 123

⁵⁰ HÖRANDNER 1974, 274 81–87.

⁵¹ EIDENEIER 1982–1983, 140· πρβλ. επίσης KULHÁNKOVÁ 2010, 241–256.

⁵² PAPAGIANNIS 1997.

⁵³ LAUXTERMANN 1999, 368.

⁵⁴ Για τα τετράστιχα στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό βλ. D'AMBROSI 2008. Ο ίδιος μάλιστα προετοιμάζει και μια νέα κριτική έκδοση για τα τετράστιχα στους Μέγα Βασίλειο και Ιωάννη Χρυσόστομο.

⁵⁵ Το συγκεκριμένο ποίημα παραμένει ακόμη ανέκδοτο βλ. HÖRANDNER 1974, 48. Σκοπεύω να το εκδώσω μαζί με κάποια άλλα προδρομικά ποιήματα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο: *Studies in the poetical work of Theodoros Prodromos: A critical edition of selected poems with introduction and commentary* (επιβλέποντες καθηγητές: Andreas Rhoby, Theodora Antonopoulou, Andreas E. Müller).

και 133· μια προσεκτική ανάγνωση των δύο τελευταίων στίχων των δύο αυτών ποιημάτων αποκαλύπτει πως πρόκειται για «έμμετρους προλόγους» (*recited metrical prefaces*),⁵⁶ οι οποίοι απαγγέλλονταν σε εκκλησιαστικό περιβάλλον πριν από κάποιο ομιλητικό ή αγιολογικό έργο. Τα δύο προδρομικά μάλιστα ποιήματα αποτελούν την πρώτη μαρτυρία για τη συγκεκριμένη πρακτική, η οποία διήρκεσε περίπου δύο αιώνες (ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα).⁵⁷

Πριν αναφερθώ στη χειρόγραφη παράδοση του προδρομικού έργου, θα ήθελα να κάνω μια τελευταία παρατήρηση σε σχέση με το ποιητικό έργο του. Ο ποιητής προσπάθησε να εισαγάγει στα ποιήματά του στοιχεία από άλλα λογοτεχνικά είδη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο αριθμός 120 από τον κατάλογο του Hörandner, όπου μεταξύ άλλων, εμπεριέχεται και ένα ποίημα 12 ελεγειακών distichon προς τιμήν του Αποστόλου Παύλου. Ο Πρόδρομος γνωρίζοντας πολύ καλά το επιστολογραφικό έργο του Παύλου του αφιερώνει ένα ποίημα το οποίο σε αρκετά σημεία θυμίζει έντονα μια βυζαντινή επιστολή (στ. 20 *φίλη κεφαλή*, στ. 3 *ἐμὸν ἦτορ Παῦλε*, στ. 4 *φίλτρῳ ὑπ' ἀμβροσίῳ θυμὸν ἀλισκόμενος*, στ. 21 *ἀλλὰ με ὄξυς ἔσῳθι βιάσκειται ἰὸς ἐρώτων*).

3^ο μέρος:

A. Χειρόγραφη παράδοση:

Η μεγάλη διάδοση τόσο του ποιητικού όσο και του πεζού έργου του Προδρόμου είναι δεδομένη: ο Hörandner, ο πρώτος που μελέτησε επισταμένα τη χειρόγραφη παράδοση του προδρομικού έργου, μας προσφέρει έναν κατάλογο με 465 χειρόγραφα, τα οποία χρονολογούνται από το 12^ο ως και το 19^ο αιώνα,⁵⁸ και στα οποία σώζονται ένα ή και περισσότερα προδρομικά έργα. Ο αριθμός αυτός μάλιστα αυξάνεται όλο και περισσότερο με τη δημοσίευση νέων κριτικών εκδόσεων των προδρομικών έργων. Για παράδειγμα, ο Παπαγιάννης στην έκδοση του για τα τετράστιχα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης εντόπισε 53 νέα χειρόγραφα που δεν αναφέρονται στον κατάλογο του Hörandner,⁵⁹ ενώ είναι ενδεικτικό ότι ο Lauxtermann στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση του Παπαγιάννη πρόσθεσε ακόμα δύο χειρόγραφα.⁶⁰ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ποίημα *Εἰς τὰς ἀρετὰς καὶ κακίας*.⁶¹ Σύμφωνα με τον κατάλογο του Hörandner, το ποίημα μας παραδίδεται σε οκτώ χειρόγραφα· παρόλα αυτά έχω ήδη εντοπίσει 17 νέα χειρόγραφα.⁶² Και στα δύο προαναφερθέντα παραδείγματα αποτυπώνεται ξεκάθαρα ότι ο ήδη μεγάλος αριθμός χειρογράφων του καταλόγου του Hörandner εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα. Αυτό σημαίνει ότι ο Πρόδρομος ήταν ένας από τους πιο διαδεδομένους συγγραφείς τόσο κατά

⁵⁶ ANTONOPOULOU 2010, 62.

⁵⁷ Ibid., 58.

⁵⁸ Ibid., 135–148.

⁵⁹ PAPAGIANNIS 1997, 13–17.

⁶⁰ LAUXTERMANN 1999, 366.

⁶¹ HÖRANDNER 1974, 53.

⁶² Για τον ολοκληρωμένο κατάλογο των χειρογράφων βλ. RHOBY, ZAGKLAS 2011, 171.

τους τρεις τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας όσο και στη μεταβυζαντινή περίοδο.

Όσον αφορά τα χειρόγραφα αυτά καθ' αυτά, θα ήθελα να αναφερθώ σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το πρώτο είναι ένα χειρόγραφο από τη συλλογή του Παναγιού Τάφου. Το χειρόγραφο αρ. 52 της συγκεκριμένης συλλογής περιλαμβάνει τη γραμματική του Προδρόμου,⁶³ η οποία αφιερώνεται στη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη. Αυτό που είναι πάρα πολύ ενδιαφέρον σχετικά με αυτό το χειρόγραφο είναι το γεγονός ότι αποτελεί το μοναδικό δείγμα εικονογραφημένης γραμματικής στα χίλια και πλέον χρόνια ζωής του Βυζαντίου, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί ίσως και το πιο παλιό χειρόγραφο, στο οποίο μας παραδίδεται κάποιο προδρομικό έργο. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο ανήκει στη λεγόμενη ομάδα του Κοκκινοβάφου.⁶⁴ Τα χειρόγραφα αυτής της ομάδας αντιγράφηκαν στο δεύτερο τέταρτο ή στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, είναι συνεπώς σίγουρο ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο αντιγράφηκε ενώ ο Πρόδρομος ήταν ακόμα ζωντανός ως δώρο για τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη.⁶⁵

Το δεύτερο χειρόγραφο στο οποίο θέλω να αναφερθώ είναι ο βατικανός κώδικας 305 του 13^{ου} αιώνα.⁶⁶ Το χειρόγραφο μπορεί να μην παρουσιάζει το ίδιο εικονογραφικό ενδιαφέρον, όπως αυτό του Παναγιού Τάφου, αλλά αποτελεί το πιο σπουδαίο χειρόγραφο για το συγγραφικό έργο του Προδρόμου. Η σπουδαιότητά του έγκειται στο γεγονός ότι στην ουσία αποτελεί τη μεγαλύτερη ανθολογία του προδρομικού έργου που διαθέτουμε. Ο κώδικας αντιγράφηκε περίπου 100 χρόνια μετά το θάνατο του ποιητή και περιέχει 68 αυθεντικά έργα του.⁶⁷

Β. «Προδρομικό ζήτημα»:

Θα ήθελα να κλείσω την ομιλία μου με μια σύντομη αναφορά στο λεγόμενο «προδρομικό ζήτημα». Με τον όρο αυτό αναφέρομαι στη συζήτηση που έχει ανοίξει εδώ και περισσότερο από έναν αιώνα μεταξύ των βυζαντινολόγων σχετικά με τους τρεις Πρόδρομους: Θεόδωρος Πρόδρομος, Μαγγάνειος Πρόδρομος και Πτωχοπρόδρομος. Όσον αφορά τον Μαγγάνειο Πρόδρομο, είναι ξεκάθαρο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κιόλας πως πρόκειται για έναν άλλο ποιητή,⁶⁸ του οποίου το έργο (148 ποιήματα) σώζεται στον Μαρκιανό κώδικα XI 22. Ο Μαγγάνειος Πρόδρομος είναι ένας μιμητής του Προδρομικού έργου, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε έντονα από τις αρχές της δεκαετίας του 1140 στην αυλή του Μανουήλ Κομνηνού και ανήκε, όπως και ο Θεόδωρος Πρόδρομος, στον κύκλο της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης. Όπως έχουν ήδη αναφέρει αρκετοί μελετητές, ο Μαγγάνειος μιμείται σε μεγάλο

⁶³ PAPADOPOULOS-KERAMEUS 1891, I, 129. Πρβλ. επίσης VOCOTOPoulos 2002, 186–189.

⁶⁴ VOCOTOPoulos 2002, 186.

⁶⁵ SPATHARAKIS 1985, 243.

⁶⁶ MERCATI, FRANCHI DE' CAVALIERI 1923 443–450· HÖRANDNER 1974, 159–161 και PAPAGIANNIS 1997, 56–58.

⁶⁷ Για την χρονολογία βλ. HÖRANDNER 1974, 161.

⁶⁸ Για σχετική βιβλιογραφία βλ. RHOBY 2009, 314, σημ. 52. Για βιβλιογραφία μελετητών που υποστήριξαν το αντίθετο βλ. JEFFREYS 2011, 27, σημ. 3.

βαθμό τον Πρόδρομο, τόσο στη χρήση των μοτίβων όσο και στη θεματική των ποιημάτων του,⁶⁹ παρόλα αυτά δεν κατάφερε ποτέ να φτάσει στο επίπεδο του προτύπου του και να γράψει ποιήματα σε ομηρικό εξάμετρο.

Ενώ λοιπόν η περίπτωση του Μαγγανείου Προδρόμου είναι σήμερα κάπως ξεκάθαρη, δεν θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο για τα λεγόμενα «πτωχοπροδρομικά» ποιήματα. Με το συμβατικό όρο «πτωχοπροδρομικά» εννοούμε μια ομάδα τεσσάρων ποιημάτων, τα οποία είναι γραμμένα σε δημώδη γλώσσα.⁷⁰ Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις για την ταυτότητα του συγγραφέα αυτών των τεσσάρων ποιημάτων. Ο Eideneier, ο οποίος έχει εκδώσει τα συγκεκριμένα ποιήματα, πιστεύει ότι πρόκειται για έναν ή περισσότερους ανώνυμους ποιητές,⁷¹ ενώ άλλοι μελετητές, όπως ο Hörandner⁷² και η Alexiou,⁷³ υποστηρίζουν ότι πίσω από τον Πτωχοπροδρομο «κρύβεται» ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Πιο πρόσφατα, προστέθηκε μια ακόμη υπόθεση: ο Andreas Rhoby μέσα από διάφορα παραδείγματα παρατήρησε ότι τα χωρία των πτωχοπροδρομικών ποιημάτων, τα οποία είναι γραμμένα σε λόγια γλώσσα, θυμίζουν περισσότερο τα ποιήματα του Μαγγανείου Προδρόμου παρά τα αντίστοιχα του Θεοδώρου Προδρόμου.⁷⁴ Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η Kulhánková βασίζοντας τα επιχειρήματά της στην κοινή χρήση σχημάτων λόγου, όπως η παρονομασία και τα λογοπαίγνια ετυμολογικής φύσεως (*figurae etymologicae*).⁷⁵ Και οι δύο μελετητές σημειώνουν όμως ότι αυτό δεν μας επιτρέπει να πούμε με απόλυτη σιγουριά ότι ο Μαγγάνειος Πρόδρομος είναι ο συγγραφέας των Πτωχοπροδρομικών. Εξ άλλου οι παρατηρήσεις τους περιορίζονται σε ένα μικρό αριθμό ποιημάτων του Μαγγανείου Προδρόμου, αφού αρκετά από τα ποιήματά του παραμένουν μέχρι και σήμερα ανέκδοτα ή σκόρπια σε διάφορες εκδόσεις.⁷⁶ Επιπλέον, ο Rhoby έχει ήδη παρατηρήσει ότι ο Μαγγάνειος Πρόδρομος στο ποίημά του για το γάμο της Θεοδώρας, κόρη της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης, μιμείται το 13^ο ποίημα του Προδρόμου που γράφτηκε για το γάμο κάποιας κόρης του Ιωάννη Β' Κομνηνού.⁷⁷ Δεν θα μπορούσε επομένως και στην περίπτωση των παράλληλων χωρίων του Πτωχοπροδρόμου και του Μαγγανείου Προδρόμου να μιλάμε για μια απλή μίμηση; Βέβαια σε αυτή την περίπτωση είναι πολύ δύσκολο να πούμε ποιος είναι το πρότυπο και ποιος ο μιμητής. Το σίγουρο είναι, όμως, ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί με τα ζητήματα πατρότητας αυτή τη χρονική περίοδο, καθώς έχουμε να κάνουμε με συγγραφείς που χρησιμοποιούν πανομοίτυπο λεξιλόγιο, παρόμοια φρασεολογία, κοινά μοτίβα και κοινή

⁶⁹ JEFFREYS 2011, 27.

⁷⁰ EIDENEIER 1991.

⁷¹ EIDENEIER 2007, 56–76.

⁷² HÖRANDNER 1993, 314–324.

⁷³ ALEXIOU 1999, 91–109.

⁷⁴ RHOPY 2009, 330.

⁷⁵ KULHÁNKOVÁ 2011, 37–39.

⁷⁶ Το ζεύγος Michael και Elizabeth Jeffreys έχει υποσχεθεί από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 1980 μια νέα έκδοση των ποιημάτων του Μαγγανείου Προδρόμου.

⁷⁷ RHOPY 2009, 315.

θεματική. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη σύγχυση αυτή αποτελεί η περίπτωση ενός αστρολογικού ποιήματος που είναι αφιερωμένο στη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη. Στο σχετικό κατάλογο του Hörandner το ποίημα κατατάσσεται μεταξύ των αυθεντικών έργων του Προδρόμου, καθώς η πλειοψηφία των χειρογράφων το αποδίδει στον ποιητή. Πολύ πρόσφατα όμως, ο Rhoby απέδειξε ότι το ποίημα αποτελεί στην πραγματικότητα έργο του Κωνσταντίνου Μανασσή που έδρασε την ίδια περίπου περίοδο με τον Πρόδρομο.⁷⁸

Επίλογος

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος υπήρξε ποιητής, ρήτορας, θεολόγος, μυθιστοριογράφος και αναμφισβήτητα ένας από τους πιο σημαντικούς λογίους ολόκληρης της βυζαντινής περιόδου. Οφείλουμε όμως να πούμε ότι το ποιητικό του έργο είναι αυτό που ξεχωρίζει και στέκει επιβλητικό στην κορυφή της συγγραφικής του τέχνης. Η αξιέπραστη ικανότητά του να παράγει στίχους σε οποιοδήποτε μέτρο – όπως δωδεκασύλλαβο, δεκαπεντασύλλαβο, πεντάμετρο, εξάμετρο, και ανακρέοντειο – και με οποιαδήποτε αφορμή – για τις στρατιωτικές επιτυχίες του Ιωάννη Κομνηνού, τις γεννήσεις, τους γάμους και τους θανάτους μελών της κομνηνικής δυναστείας – είναι εξ άλλου αυτό που τον καθιέρωσε στους κύκλους της αυλής των Κομνηνών για περίπου τρεις δεκαετίες. Δεν θα ήταν μάλιστα καθόλου υπερβολικό να πούμε ότι τα ποιητικά του έργα αποτέλεσαν την κορωνίδα της ποιητικής παραγωγής του 12^{ου} αιώνα, καθώς συνέβαλε τα μέγιστα στη διαμόρφωση του ποιητικού λόγου της εποχής και άσκησε πολύ μεγάλη επίδραση σε πολλούς βυζαντινούς ποιητές, τόσο σε σύγχρονούς του, όπως στον Μαγγάνειο Πρόδρομο, όσο και σε μεταγενέστερους, όπως στον Μανουήλ Φιλή.

Βιβλιογραφία

- ALEXIOU M. Ploys of Performance: Games and Play in the Ptochoprodromic Poems. *Dumbarton Oaks Papers* 53, 1999, 91–109.
- ANTONOPOULOU T. On the Reception of Homilies and Hagiography in Byzantium: The cited Metrical Prefaces. In: A. Rhoby, E. Schiffer (επιμ.). *Imitatio – Aemulatio – Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.–25. Oktober 2008)*, Wien 2010, 57–79.
- BARZOS K. *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, I–II, Θεσσαλονίκη 1984.
- BEATON R. The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos. *Byzantine and Modern Greek Studies* 11, 1987, 1–28.
- BERNARDINELLO S. *Theodori Prodromi de Manganis*, Padova 1972.
- BROWNING R. The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (continuation). *Byzantion* 32, 1962, 167–202.

---

⁷⁸ RHOPY 2009, 321–329.

- BROWNING R. Unpublished Correspondence between Michael Italicus and Theodore Prodromos. *Byzantinobulgarica* 1, 1962, 279–297.
- BROWNING R. *The Byzantine Empire*, London 1980.
- BUCOSSI A. New Historical Evidence for the Dating of the Sacred Arsenal by Andronikos Kamateros. *Revue des Études Byzantines* 67, 2009, 111–130.
- BURY J. B. *The Imperial Administrative System of the Ninth Century*, New York 1911.
- D'AMBROSI M. *I Tetrastici giambici ed esametrici sugli episodi principali della vita di Gregorio Nanzianzeno (Introduzione, edizione critica, traduzione e commento)*, Roma 2008.
- EIDENEIER H. Leser- oder Hörerkreis? Zur byzantinischen Dichtung in der Volkssprache. *Ελληνικά* 34, 1982–1983, 119–150.
- EIDENEIER H. *Ptochoprodromos*, Köln 1991.
- EIDENEIER H. Tou Ptochoprodromou. In: M. Hinterberger, E. Schiffer (επιμ.). *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, Berlin–New York 2007, 56–76.
- GALLAVOTTI C. Nota sulla schedografia di Moscopulo e suoi precedenti fino Teodoro Prodromo. *Bollettino dei Classici* 4, 1983, 3–35.
- HÖRANDNER W. Theodoros Prodromos und die Gedichtsammlung des Cod. Marc. XI 22. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16, 1967, 91–99.
- HÖRANDNER W. *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Wien 1974.
- HÖRANDNER W. Βιβλιοκρισία του A.P. Kazhdan in collaboration with S. Franklin, Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries. Cambridge 1984. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38, 1988, 468–473.
- HÖRANDNER W. Autor oder Genus? Diskussionsbeiträge zur «Prodromischen Frage» aus gegebenem Anlaß. *Byzantinoslavica* 54, 1993, 314–324.
- JEFFREYS E. and M. Who was Eirene the Sevastokratorissa? *Byzantion* 64, 1994, 40–68.
- JEFFREYS M. Versified Press-releases on the Role of the Komnenian Emperor: The Public Poems of Manganeios Prodromos. In: N. S. Geoffrey (επιμ.). *Essays on Imperium and Culture in Honour of E. M. and M. J. Jeffreys [Byzantina Australiensia 17]*, Brisbane 2011, 27–38.
- KAZHDAN A. P., FRANKLIN S. *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984.
- KAZHDAN A. P., WHARTON EPSTEIN A. *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley–Los Angeles–London 1985.
- KAZHDAN A. P. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991.
- KULHÁNKOVÁ M. Vaganten in Byzanz, Prodromoi im Westen. Parallelektüre von byzantinischer und lateinischer Betteldichtung des 12. Jahrhunderts. *Byzantinoslavica* 68, 2010, 241–256.
- KULHÁNKOVÁ M. Figuren und Wortspiele in den byzantinischen Bettelgedichten und die Frage der Autorschaft. *Graeco-Latina Brunensia* 16/1, 2011, 29–39.
- KURTZ E., Βιβλιοκρισία του S. PAPADIMITRIU, Joann II, Metropolit von Kiev, und Theodoros

- Prodrornos. Χρῖστος (sic) καὶ Θεόδωρος Πρόδρομοι. *Byzantinische Zeitschrift* 13, 1904, 535–538.
- LAUXTERMANN M. D. Βιβλιοκρισία του Theodoros Prodrornos. Jambische und Hexametrische Tetrasticha auf die Haupterzählungen des Alten und des Neuen Testaments. Einleitung, Kritischer Text, Indices besorgt von Grigorios PΑPAGIANNIS. Teil 1: Einleitung; Teil 2: Text und Indices (Meletemata 7/1.2). Wiesbaden 1997. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 49, 1999, 365–370.
- LAUXTERMANN M. D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, I, Vienna 2003.
- MAGDALINO P. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993.
- MAJURI A. Una nuova poesia di Teodoro Prodrorno in Greco volgare. *Byzantinische Zeitschrift* 23, 1919, 397–407.
- MANAFIS K. A. Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ' τὸν Ἀγαπητόν. *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 41, 1974, 223–242.
- MARCOVICH M. Theodori Prodrorni Rhodanthes et Dosiclis amorum libri IX, Stuttgart–Leipzig 1991.
- MERCATI I., FRANCHI DE' CAVALIERI P. *Codices Vaticani Graeci I* (codd. 1–329), Romae 1923.
- MIGLIORINI T. *Gli Scritti Satirici in Greco Letterario di Teodoro Prodrorno: Introduzione, Edizione, Traduzione e Commento*, Università di Pisa 2010.
- MILLER T. S. *The Orphans of Byzantium, Child Welfare in the Christian Empire* Washington, D.C. 2003.
- OIKONOMIDES N. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- OP DE COUL M. D. J. The Letters of Theodore Prodrornus and some other 12th Century Letter Collections. *Medioevo Greco* 9, 2009, 231–239.
- PAPADIMITRIOU J. Th. Τὰ σχέδη τοῦ μύθου: New Sources and Text. [Classical Studies presented to B. E. Perry by his students and colleagues at the University of Illinois, 1924–1960]. *Illinois Studies in Language and Literature* 58, 1969, 210–222.
- PAPADOPOULOS-KERAMEUS A. *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη: Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀριωπάτου Ἀποστολικοῦ τε καὶ Καθολικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, Ἀγία Πετρούπολη 1891 (επανέκδοση Βρυξέλλες 1963).
- PAPAGIANNIS G. *Theodoros Prodrornos. Jambische und Hexametrische Tetrasticha auf die Haupterzählungen des Alten und des Neuen Testaments*, Wiesbaden 1997.
- PAPAIOANNOU S. Language Games, Not the Soul's Beliefs: Michael Italikos to Theodoros Prodrornos, on Friendship and Writing. In: M. Hinterberger, E. Schiffer (επιμ.). *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, Berlin–New York 2007, 218–233.
- PAPATHOMOPOULOS M. Τοῦ σοφωπάτου Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου τὰ σχέδη τοῦ μύθου. *Παρνασσός* 21, 1979, 377–399.

Θεόδωρος Προόδρομος: ένας λόγιος ποιητής του 12^{ου} αιώνα

- PÉTIT L. Monodie de Nicéas Eugéneianos sur Théodore Prodrome. *Vizantijskij Vremennik* 9, 1902, 446–463.
- PÉTIT L. Monodie de Théodore Prodrome sur Étienne Skylitzès métropolitain de Trébizonde. *Izvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 8, 1903, 1–14.
- RHOBY A. Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld. *Nea Rhome* 6, 2009, 305–336.
- RHOBY A., ZAGKLAS N. Zu einer möglichen Deutung von Πασιώτης. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 61, 2011, 171–177.
- SCHIRÒ G. La schedografia a Bisanzio nei secoli XI–XII e la scuola dei ss. XL Martiri. *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 3, 1949, 11–29.
- SPATHARAKIS I. An Illuminated Greek Grammar Manuscript in Jerusalem. A Contribution to the Study of Comnenian Illuminated Ornament. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35, 1985, 231–244.
- VASSIS I. Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos. *Byzantinische Zeitschrift* 86–87, 1993–1994, 1–19.
- VOCOTOPOULOS P. L. *Μικρογραφίες των Βυζαντινών χειρογράφων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων*, Αθήνα–Ιερουσαλήμ. 2002.
- ZAGKLAS N. A Byzantine Grammar Treatise Attributed to Theodoros Prodromos. *Graeco-Latina Brunensia* 16/1, 2011, 13–22.

